

הכפלת "אלקים" ו"אודך" דרך שירה

רבים מאתנו מפזמים את השיר הידוע "אלקים, אלקים, שיר חדש אשירה לך", בהכפלת המלה "אלקים". וכן בהלל: יש השרים את הפסוק "אודך כי עניתני ותני לי לישועה" בהכפלת "אודך". יש לברר אם מותר לעשות כן, או שמא הווי כאומר "מודים מודים" או "שמע שמע", שמשתיקין אותו, משום דמחזי כשתי רשויות.

א. האיסור וטעמו

במשנה ברכות (לי"ג, ע"ב) איתא: "האומר... מודים מודים משתיקין אותו", ובגמ' שם: "אמר ר' זירא: כל האומר 'שמע שמע' כאומר 'מודים מודים'". ממשכה הגמי ושואלת: "מיתבי, הקורא את שמע וכופלה הרי זה מגונה, מגונה הוא דהוי, שתוקי לא משתיקין ליה? לא קשיא, הא דאמר מילתא ומילתא ותני לה, והא דאמר פסוקא פסוקא ותני ליה". ומפרש שם רש"י: "מילתא ומילתא ותני לה – כל תיבה ותיבה חוזר ושונה מגונה הוי, שתוקי לא משתיקין ליה, שאין זה דומה למקבל עליו שתי מלכיות, אלא למתלוצץ, אמר פסוק שלם ותני ליה, משתיקין ליה, דמחזי כשתי רשויות". התוס' שם, דף ל"ד, ע"א, מביאים את דעת הראשונים החולקים על רש"י, וז"ל בד"ה: "אמר": "פי' בקונטרס משתיקין אותו דמחזי כעושה ב' רשויות. ובה"ג ובפ"ח מפרש איפכא, פסוקא פסוקא – אין משתיקין אותו, מיהו מגונה הוי". יוצא אפוא, לדעת רש"י, שהכופל פסוק שלם – משתיקין ליה, והכופל תיבות – מגונה הוי, אבל לא משתיקין ליה. ולראשונים המובאים בתוס', הכופל תיבות – משתיקין ליה, והכופל פסוק שלם – מגונה הוי, אבל לא משתיקין ליה. בטור (או"ח סי' ס"א) כתב: "והא דתניא האומר שמע שמע הרי זה מגונה, ומשמע אבל שתוקי לא משתיקין ליה, ומשני בגמרא הא דאמר פסוקא וכפליה והא דאמר מלה וכפלה, ופירש רש"י כשכופל הפסוק משתיקין אותו דמיחזי כשתי רשויות אבל כשכופל המלה אין משתיקין אבל הוא מגונה, ורב אלפס פירש בהיפך, כשכופל המלה משתיקין אותו, וצריך לחוש לדברי שניהם". וכן פסק בשו"ע או"ח סי' ס"א, סעיף ט': "אסור לומר שמע ב' פעמים בין שכופל התיבות שאומר שמע שמע בין שכופל הפסוק ראשון". העולה מכל האמור הוא שאסור לכפול אפילו תיבות, והכופל – משתיקין אותו, ולכן מתעוררת הבעיה המוזכרת לעיל.

ב. "שמע" ו"מודים" ומלים אחרות

התוס' במסכת ברכות ל"ד, ע"א, ד"ה: "אמר", כתבו כך: "ואותן בני אדם שאומרים ב' או ג' פעמים שמע ישראל ביוהכ"פ משתיקין אותן לפי רש"י ולפ"ח מגונה מיהא הוי,

או שמא אין לחוש רק כשקורא ק"ש בעונתה ומקבל עליו עול מלכות שמים, ומ"מ טוב שלא לומר...". עיי"ש. אי"כ טוב שלא לומר גם כשאינו קורא ק"ש בעונתה ומקבל עליו עול מלכות שמים, על אף שייתכן שאין לחוש אלא רק באופן הנ"ל (עיי"ש בתוס' שמתייחסים גם למה שאומרים ז' פעמים "ה' הוא האלקים" ביוהכ"פ ויום ערב, שכתב שמנהג כשר הוא, עיי"ש טעמו. ומשמע שללא טעם זה היה אסור לכופלו). ב"י על הטור או"ח סי' ס"א מביא את דברי הרא"ש: "...ולפיכך אותם בני אדם שאומרים ביוהכ"פ אחר סיום תפילת נעילה ב"פ או ג' שמע ישראל משתקין אותם דמחזי כשתי רשויות", ומביא שם גם את דברי רבנו יונה המתייחס למנהג זה.

גם בב"ח שם יש התייחסות למנהג לכפול שמע בסליחות באשמורת הבוקר וביוהכ"פ, ונביא את דבריו בהמשך. מ"מ, משמע מכל זה שאסור לכפול גם כשאנו קורא ק"ש בעונתה (אם אין טעמים אחרים להתיר, כמו שיתבאר לקמן).

הט"ז על שו"ע או"ח סי' ס"א, ס"ק ד', מתייחס לאמירת "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" ג"פ ביוהכ"פ, וכותב שם: "ולענין שאומרים בשכמל"ו ג"פ ביוה"כ כמ"ש בה' יו"כ, צ"ל דלא חשו לבי רשויות, אלא בפסוק שמע שהיא עיקר קבלת עול מלכות שמים, וכיוון שקבל עליו עול מלכות שמים פעם אחד אין חשש באמירת בשכמל"ו יותר מפעם א', דהא קאי על פ' שמע ישראל וליכא מאן דאתי למטעי, משא"כ בפסוק 'ה' הוא האלקים' שהוא פסוק בפני עצמו ע"כ יש חשש, וע"כ הוצרכו התוס' לתרץ שמצינו כן בפסוק גבי אליהו".

עולה אפוא מדבריו שאף בדברים נוספים יש איסור, ואמירת בשכמל"ו מותרת מפני שזה קאי על הפסוק "שמע ישראל", וכיוון שאמר "שמע ישראל" רק פעם אחת, אין חשש, אבל ללא טעם זה היה אסור אף באמירת בשכמל"ו. וכן בפסוק "ה' הוא האלקים" היה אסור לולא טעם התוס' להתיר. ועיין בשו"ת "בנין ציון" לר' יעקב אטלינגר, בעל "ערוך לנר", סי' ל"ו, המביא ראיה דגם בדברים אחרים איכא חשש. הוא מבסס דבריו על הגמ' בסוכה נ"ג, ע"ב. שם שואלת הגמ' על "אנו ליה וליה עינינו" מ"שמע שמעי" ו"מודים מודים", ומשמע מזה שגם בדברים אחרים יש חשש. וז"ל: "...שמה שרצית לחלק [השואל] בין שמע שמע ומודים מודים ובין שלש עשרה מידות, דדוקא בהנך משתקין משום דנראה כבי רשויות, אינו מבורר לי כ"כ, דגם ב"יג מידות ובי"אני תפילתי" יש לדאוג שיחשדו שאמר כן לבי רשויות, שהרי גם על אנו ליה וליה עינינו פריך הגמ' משמע שמע ומודים מודים...".¹

וכך כתב בעל "אשל אברהם" (מבוטשאטש) בסי' ס"א: "פעם אחת טעיתי והתחלתי ברוך שם ונזכרתי שכבר אמרתי ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, ועל כל זה סיימתי, כי באומר ב' פעמים אין קפידא כל כך, כי רק באומר שמע שמע יש קפידא...". ייתכן שכוונתו היא שאין קפידא באמירת דברים נוספים, והאיסור הוא רק ב"שמעי" ו"במודים". אולם

1. ועיין ב"חכמת שלמה" על שו"ע או"ח סי' ס"א, שכתב כך: "הנה בסליחות לפני בי נתקן לומר ובכל זאת אנו ליה ועינינו ליה. ולפענ"ד אינו נכון, דהרי במשנה דסוכה פ"ה נאמר שם שהיה אומר אנו ליה וליה עינינו, ופריך שם הגמ' בדף נ"ג דהא האומר שמע שמע משתקין אותו, ומשני דהיו אומרים אנו ליה ועינינו ליה מיחלות, ופירשיי כיון דאחרי מילי קא מדבר ליה תרי זימני, ולא אחדא מילתא תרי זימני, לית לן בה. אי"כ משמע דלולא זה אסור לומר תרי זימני... אי"כ לנוסח דידן הווי כאומר שמע שמע ואינו נכון. לכך ראוי לתקן רק פעם אחת לומר השם, ובכל זאת אנו ועינינו ליה, כנלפע"ד נכון, ודו"ק היטב".

ייתכן שכוונתו היא ככוונת הטי"ז, שבאומר בי פעמים בשכמל"ו אין קפידא מפני שאמר "שמע ישראל" רק פעם אחת, ולכן הקפידא היא רק באמירת "שמע שמע", ולא בכפילת בשכמל"ו. ופמ"ג שם, במשבצות זהב על הטי"ז, ס"ק ד', כתב בזה"ל: "ומ"ש בסי' תרכ"ג שאומרים בשכמל"ו, התם ליכא הזכרת השם". כוונתו היא שבאמירת בשכמל"ו ב"פ אין איסור, לא מטעמו של הטי"ז, אלא מפני שאין באמירה זו הזכרת השם, ולכן לא מיחזי כבי רשויות.

העולה מדבריו, שאם כופלים מלה שיש בה הזכרת השם – משתקין אותו, ועל כן בנידון דידן, הכפלת "אלקים" אסורה לכאורה, שכן לאור מה שנתבאר לעיל, האיסור הוא גם במלים אחרות, נוסף על "שמע" ו"מודים", ובפרט שכופלים את השם, וזה לכאורה מיחזי כבי רשויות. והכפלת "אודך" היא לכאורה כהכפלת "מודים", ששתיהן לשון הודאה, ונראה לכאורה כמודה לבי רשויות, וע"פ המבואר לעיל, לכאורה יש איסור בדבר ומשתקין אותו.

ג. ביחיד ובציבור

התוסי בברכות דף ל"ד, ע"א, ד"ה: "אמר מודים מודים משתקין אותו", מביא את דברי הירושלמי, וז"ל: "ירושלמי, הדא דתימא בציבור אבל ביחיד תחנונים הם". א"כ, לדעת הירושלמי, האיסור הוא רק בציבור, אבל לא ביחיד. ובטור או"ח ס"י ס"א כתב כך: "ואיתמר בירושלמי דוקא בציבור אבל ביחיד שרי, ונראה שאין לחלק דבגמרא דידן אינו מחלק".

רבנו יונה במסכת ברכות, שהביא הבי"ע על הטור או"ח ס"י ס"א, כתב בזה"ל: "...ולפי זה הפי' [פירש"י] קשה מה שנהגו לכפול בסליחות פסוק של שמע ישראל, אלא שאומרים כיוון שמנהג אבותיהם בידיהם מכמה שנים ואומרים אותו כל הקהל מוכחא מילתא שאינם עושים לכוונת בי רשויות ולא חיישינן להכי...". והקשה עליו הבי"ע שם: "ומה שטען להתיר מטעם שאומרים אותו כל הקהל, קשה בעיני, דבירושלמי שכתב רבינו בסמוך משמע איפכא דקאמר דבציבור דוקא חששו לשתי רשויות, וא"כ כל שאומרים אותו הקהל איכא למיחש טפי, ושמא י"ל דהתם כשאומר אותו יחיד בציבור אבל כשהקהל כולו אומרים אותו ליכא למיחש למידי, ולענין הלכה נקטינן כהנך רבוותא דאסרי".

א"כ רצה הבי"ע לומר, שהאיסור הוא רק כשיחיד אומר בפני ציבור, אבל לא ביחיד, כירושלמי, ולא כשכל הציבור אומרים אותו, כרי יונה, אבל לא נקט כך להלכה. ובבי"ח שם האריך וכתב שלא כבי"ע, ואעתיק חלק מדבריו: "מיהו נראה דוקא באומר שמע שמע בקול רם משום דנראה לשומעים כשתי רשויות, אבל בלחש יכול לומר אי לא כוין דעתיה בראשונה... וכן משמע הלשון שאמר האומר שמע שמע משתקין אותו, דאלמא בדכפליה בקול רם ונראה לשומעים כבי רשויות משתקין אותו, אבל בלחש חייב לחזור אי לא כוין דעתו בראשונה, וכך כתב ב"ספר חסידים" סימן י"ח, ולפ"ז נראה דהירושלמי דמחלק בין ציבור ליחיד, והתוספות שם הביאוהו, הוא עיקר, דכוין דאיסורא ליכא אלא משום דנראה לשומעים כבי רשויות ולכן משתקין אותו השומעים, א"כ כשמתפלל ביחיד דליכא שומעים, אפילו בקול רם יכול לומר שמע שמע אי לא כוין דעתיה מעיקרא. ומה

שהשיג רבינו ואמר ונראה שאין לחלק דבגמרא דיין אינו מחלק עכ"ל, אינו כלום דמדקאמר משתקין אותו אלמא דמיירי דאינו מתפלל ביחיד אלא ברבים... והכי נקטינן ודלא כרבינו והשו"ע שנמשך אחריו... ומה שנהגו לומר במקצת מדינות וקהילות שמע שמע בסליחות באשמורת הבוקר וכן בנעילה ביוה"כ, התוסי' שם וכן הרבה גדולים כתבו דלא יפה הם עושים, ורבינו בשם ר"י כתב שצריך לשתק אותם, והוא תימה גדולה, דמשמעות הסוגיא פרק אין עומדין משמע דדווקא ביחיד האומר לבדו בפני רבים שמע שמע משתקין אותו... **אבל כשכל הציבור אומרים שמע שמע לעורר כל ישראל על ייחוד שמו יתעלה**, ואומרים אותו ג' פעמים באם לא כיוון דעתיה בראשונה יכוון דעתו בשנייה, ואי לא כיוון בשניה יכוון בפעם שלישי, אי נמי אומרים אותו ג' פעמים להראות דתלתא זימני הוי חזקה שאנו מוחזקין בייחוד שמו ית', שלזאת הכוונה אנו אומרים אותו ביוה"כ בנעילה, ובאשמורת הבוקר ג"כ תקנוהו בסליחה על הגזירות והשמדות שהיו מקדשים השם ואומרים בקול רם שמע ישראל ה' אלו קינו ה' אחד, ומזכירין אותן הגזירות בסליחות לתקוע בלב כל ישראל שימסור נפשו על קדושת שמו יתעלה, **טוב הדבר מאוד, ועל זה וכיוצא בזה לא אמרו חכמים שלא לומר שמע שמע**, ועל כן אין לשום חכם וגדול לבטל המנהג במקומות ומדינות שנהגו כן, ודלא כמ"ש ב"י כאן ופסק כך בשו"ע ללמד אותם שלא יאמרוהו".

עולה מדברי הב"ח, שהאיסור הוא רק כשיחיד אומר בפני ציבור, אבל לא ביחיד, וגם לא כשכל הציבור אומרים אותו, בפרט כשיש כוונה וחשיבות לאמירת הציבור, כרבונו יונה, והוא חולק על מה שכתב ר' יוסף קארו בב"י ופסק בשו"ע (או"ח סי' ס"א, סעיף י"א), שהאומרים באשמורת בסליחות, וביוה"כ בתפלת נעילה, ב' פעמים פסוק שמע ישראל, יש ללמדם שלא יאמרו. א"כ לפנינו מחלוקת גדולה האם האיסור הוא בין ביחיד ובין בציבור, או שהאיסור הוא רק ביחיד בפני הציבור, אבל לא ביחיד, ולא בציבור כשכל הציבור אומרו².

בעל ה"מגן אברהם", סי' ס"א, ס"ק ט', הביא את דברי הב"ח והקשה עליו מגמ' במסכת סוכה, וז"ל שם: "שלא יאמרו וב"ח כתב כיון שכל הקהל אומרים אותו ליכא קפיידא וכמ"ש בב"י, ע"ש, ואשתמיטתיה גמרא פ"ד דסוכה (ני"ג, ע"ב) שהיו אומרים אנו ליה וליה עינינו ופריך בגמרא והא אמרינן האומר שמע שמע משתקין אותו, והתם כולם היו אומרים אותו, **אע"כ אפילו כל הקהל אומרים אותו אסור**". ו"מחצית השקל" שם ניסה ליישב, וז"ל: "...ואפשר כולם לאו דווקא, דשמחת בית השואבה היה נעשה ע"י חסידים ואנשי מעשה וגדולי ת"ח, ושאר האנשים ונשים היו באים לראות ולשמע כדתנן התם, ומשמע קצת שגם אמירת אנו ליה היו דוקא החסידים ואנשי המעשה אומרים", אבל כתב לבסוף "מ"מ עכ"פ כיון שהאמירה היה מפי קיבוץ רוב של החסידים וא"כ לדעת הב"ח היה ראוי להתיר".

"אליה רבה" מיישב את קושיית המג"א וז"ל: "...וצ"ל דשאני התם דלא הוי עושים רק לשיר ושבח בעלמא ולא לעורר הכוונה...". לדעתו, בציבור שרי, כשזה נעשה ע"מ

2. ועי' שם ב"דרישה" שרצה לחלק בציבור, בין מצב שבו כל הקהל אומר אותו ביחד, לבין מצב שבו כל אחד ואחד אומר לעצמו, וז"ל שם: "...ולו נראה דהא והא כשהקהל כולו אומרים אותו, ושאני גבי סליחות שכל הקהל אומרים אותו בפעם אחד בקול רם להכי ליכא למיחש לב' רשויות שהרי כולם פותחים ועונים, נראה לעין כל שלבם ועינם לאביהם שבשמים אל אחד, וההיא דירושלמי שאוסר בציבור כשכל אחד ואחד אומר לעצמו ודו"ק".

לעורר הכוונה, ויש לחלק בין מקרה כזה לבין מקרה אחר, כבגמ' שם, שעושים רק לשיר ולשבח, ובמקרה כזה אסור בציבור (עיי"ש שכתב לחזק את דעת הבי"ח מגמ' בסוכה דף מ"ה, והאריך בזה, ואין כאן המקום להביא את כל דבריו). ופמ"ג, ב"אשל אברהם" ס"ק ט' הביא את דברי "אליה רבה", עיי"ש.

בשו"ת "בנין ציון", ח"א סי' ל"ו, נשאל על מה נסמך המנהג לומר בראש השנה ויוה"כ וי"ט בשעת הוצאת ס"ת ג' פעמים י"ג מידות וג' פעמים "ואני תפלתי". והשואל רצה לומר דאולי רק בשמע ומודים הוי מגונה או משתקין מטעם דנראה כבי רשויות, אבל הכפלת שאר פסוקים שרי, וכבר ביררנו זאת לעיל. והשיב בעל "בנין ציון", דלדעת הבי"ח בציבור שרי, והביא את קושיית המג"א על הבי"ח, וכתב על זה בזה"ל: "...ולענין דבריו תמוהים במה שכתב כולם היו אומרים אותה, דהרי תנן (סוכה נ"א) עמדו שני כהנים בשער העליון... היו תוקעין והולכין עד שמגיעין לשער היוצא ממזרח, הגיעו לשער היוצא ממזרח הפכו פניהם ממזרח למערב ואמרו, אבותינו שהיו במקום הזה אחוריהם אל ההיכל ופניהם קדמה ומשתחווים קדמה לשמש, ואנו ליה עינינו, ומשמע מזה דרך הכהנים שירדו מעזרת ישראל לעזרת נשים אמרו כן בפני כל ישראל שנאספו בעזרת נשים, ולכן פריך שפיר הרי אמרינן האומר שמע שמע משתקין אותו כיוון שלא היו רק יחידים שאמרו בפני כל הקהל כן איכא חשדא, אבל מה הראיה מזה שגם אם יאמרו כל הקהל יחד איכא חשדא דשתי רשויות, דמי יחשוד את מי, ולכן לענ"ד סברת הבי"ח נכונה, ואם כי אין לפסוק נגד פסק השו"ע, עם כל זה בדברים שנהגו כן אין לבטל המנהג". וכיוון שכן, לא קשה על שיטת הבי"ח מהגמ' בסוכה, אם כתירוץ "אליה רבה" ואם כתירוץ "בנין ציון", ולכן מסיק "בנין ציון" שבדברים שנהגו כן, שכל הקהל אומרים יחד, אין לבטל המנהג³.

ד. הכפלת הפסוקים או התיבות דרך שירה

הבאנו לעיל את דברי "אליה רבה", שבגמ' בסוכה עשו כן רק לשיר ושבח בעלמא, ולא לעורר הכוונה, ולכן אסור בציבור. משמע מדבריו שדרך שירה יש לאסור, וזה חמור יותר מאשר אמירה בציבור לעורר הכוונה. אמנם בפירוש "תפארת ישראל" על המשנה, בברכות פרק חמישי, משנה ג', כתב ב"בועז" אות ג' להיפך, וז"ל: "...ע"כ דוקא בציבור אסור, אבל ביחיד דרך רצוי הוא... ודרך שיר אפילו בציבור מותר", וכהלל (כסוכה ל"ט) ו"כל הנשמה תהלל יה הללויה", וכמו שהעירני י"נ הרב הגביר מהו' מיכל בערענד מהנובר נ"י. וכן בשירת הים רגילין לכפול ה' ימלוך לעולם ועד. ומה שאומרים בציבור קדוש קדוש קדוש ה' צבאות, צ"ל נמי דשרי מדהוא שירת המלאכים...". לדבריו, אף שבציבור אסור, אבל דרך שיר אפילו בציבור מותר, דכיוון שהוא דרך שיר לא מיחזי

3. בקשר לחילוק בין יחיד לרבים, יעוי' בגמרא ר"ה דף כ"ד, ע"ב, שדנה אם מותר להניח צורות של חמה ולבנה וכי', ואומרת שם הגמ': "...התם חותמו בולט הוה ומשום חשדא... זמי חיישין לחשדא, והא הוא בי כנישתא דשף וייתב בנהרדעא דהוה ביה אנדרטא והו' עיילי רב ושמואל ואבוה דשמואל ולו' ומצלו התם ולא חיישי לחשדא? רביס שאני". ורואים מגמרא זו, שכשיש עניין של חשד (שלא יאמרו ע"ז היא לו') — רש"י (זהו דווקא ביחיד ולא ברבים, ואולי מכאן סמך לחילוק בין יחיד לרבים גם לעניין "מיחזי כבי רשויות" שגם הוא עניין של חשד.

כשתי רשויות, דסיבת הכפילות היא משום דזהו דרך שירה, ולכן דרך שיר שרי אפילו בציבור וכל שכן ביחיד.

אם כן לפנינו מחלוקת אם דרך שיר בציבור מותר לכפול או לא. ל"אליה רבה" אסור, (אבל בציבור שלא בדרך שיר – מותר), ול"תפארת ישראל" – מותר.

"בנין ציון" שהזכרנו לעיל כתב עוד, וז"ל: "...נראה לי לחלק דדוקא באומר שני דברים שווים דרך תחינה ובקשה או דרך שבח ותהילה שייך החשד דבי רשויות, לא כן בקורא פסוקי תורה וכתובים, וראיה לזה שהרי מצוה לחזור הפרשה שניים מקרא, וע"פ האר"י יש לכפול כל פסוק ופסוק, וקורין הפסוק "שמע ישראל" בי פעמים זה אחר זה ואין קפידא, וכיון דמה שמזכירין י"ג מידות אין זה דרך תחינה דא"כ יהיה אסור לאומרם ביו"ט, אלא ע"כ לא אומרים רק כקורא פסוק בתורה, וכן ב"ואני תפילתי", ע"כ אין בזה משום קורא שמע וכפול, כנלע"ד."

מדבריו עולה, שהכופל שני דברים שווים דרך שבח ותהילה שייך בו החשד דבי רשויות, וייתכן שדרך שיר זהו דרך שבח ותהילה. אמנם י"ל דגם "בנין ציון" מודה דדרך שיר שאני, שכן אם דרך השיר הוא לכפול מלים, אין בזה חשד דבי רשויות, ורק אם האמירה דרך שבח ותהילה איננה בדרך שיר, רק אז אסור.

ה. סיכום

לאור מה שנתבאר לעיל, נראה, דלכתחילה ודאי ראוי להיזהר שלא לחבר מנגינות המצריכות הכפלת שם ה', או "אודך", או כל דבר שיש בו חשש של "מיחוי כבי רשויות". אולם מנגינות שכבר נהגו הציבור לשיר, ויש בהן הכפלה של תיבות, אם ממשך הציבור במנהגו זה, יש לו על מי לסמוך, וכן יחיד שלא בציבור, שכן ישנן דיעות בין הפוסקים דבציבור, או ביחיד שלא בציבור – שרי, ובפרט במה שכבר נהגו לעשות כן. ויש הסוברים דדרך שירה שרי (ואף "אליה רבה" החולק סובר כב"ח דבציבור שרי), אולם יחיד בפני ציבור – יש להחמיר ולהיזהר בדבר. ואף בציבור או ביחיד הרוצה להחמיר ולהימנע מכך – "מהיות טוב" וכו', אולם אין למחות ביד הנוהגים כן, דיש להם על מי שיסמוכו.

4. תוך כדי כתיבת הדברים ראיתי בשו"ת "עשה לך רב" לרב חיים דוד הלוי, רבה של תל-אביב, חלק ז', סי' ט' (עמ' קל"ד), שהתייחס לשאלה אודות הכפלת "אודך" בחלל, ומסקנתו שם להתיר, והביא את דברי הב"ח, ו"אליה רבה", שהזכרנו לעיל, וכתב שם סברות נוספות, ומסקנתו שיש להתיר בכגון זה, עיי"ש בדבריו. (אמנם מה שרצה לצרף את דעת "אליה רבה" להתיר, נלע"ד, דאדרבה, לדעת "אליה רבה" יש לאסור כשכופל דרך שירה בציבור וכמו שכתבנו לעיל, אולם ודאי יש לצרף סברות נוספות להיתר).